

ÇEVRE SORUNLARININ SİSTEMLER-ÜSTÜ NİTELİĞİ VE ORTA ASYA

Dr. Mustafa ÖKMEN

*Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi
SİVAS*

ÖZET

Çevre ve ona ilişkin sorunlar merkezli tartışmalar 1960'lerden bu yana gelişmiş- gelişmekte olanı, Doğulusu-Batılısı ve Güneylisi-Kuzeylisiyle bütün toplumların gündemine yerleşmiştir. Sanayi toplumunun en belirgin niteliklerinden biri olan çevre sorunları bugün ortaya çıkış şartları ve niteliklerini de aşarak bütün toplumlar ve insanlık için ortak bir negatif dışşallık olarak karşımızda durmaktadır. Sanayi toplumundan bilgi toplumu na doğru yol alınan bir süreçte çevre sorunları sistemler-üstü ve kümülatif niteliğiyle bütün insanlık için bir tehdit ve sorun alanı olmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada, çevre sorunları kapitalist ya da sosyalist gibi sistem ayrımlarının ötesinde taşıdığı temel nitelikleriyle ele alınmaktadır. Çevre sorunlarının ortaya çıkışında farklı sistemlerin etkileri ve ağırlıkları farklı olsa da sonuçları ve etkileri itibariyle çevre sorunları sistemler-üstü bir nitelik taşımaktadır.

Bu çalışmada çevre sorunlarının bu sistemler-üstü niteliği Orta Asya örneğinde öne çıkarılmaktadır. Özellikle Hazar denizi ve Aral gölü öze linde çevre sorunlarının sistemler üstü niteliği ile ilgili sonuçlar vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Çevre, Çevre Sorunları, Siyasal Sistemler,
Orta Asya, Hazar Denizi, Aral Gölü

GİRİŞ

İnsanoğlu ile özdeşleşmiş bir kavram olan çevrenin belirgin ve dikkat çekici bir konuma gelmesi daha çok onun sorunlu nitelik alması durumu ile ilgilidir. Sanayi devrimi sonrası hızla oluşmaya başlayan sanayi toplumu olma sürecinde sorunlu niteliği ile giderek öne çıkan çevre, 1960'larda yaşanan gelişmelerle yeni boyutlar kazanarak insanlık gündemine yerleşmiştir. Doğulusu Batılısı, Güneylisi Kuzeylisi, Sosyalisti Kapitalisti ve gelişmiş ve de gelişmekte olanıyla herkesi ilgilendirir bir nitelikte globalleşen çevre sorunları bugün de gündemin en başında yer almaktadır ve almaya aday görünmektedir.

İnsanların sonradan oluşturduğu çevrenin doğal çevreye etkileri ile yapay çevrede var olan olumsuzluklar ve her iki çevrede de görülen sorunlar anlamında çevre sorunları, kümülatif (birikimli) niteliğiyle sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok soruna kaynaklık etmektedir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan ve hızlanan sanayileşme- kentleşme sürekliliği bugün, sosyalist ve kapitalist gibi ideolojik ayrımlar gözetmeksizin önümüze bir çok sorun getirmiştir. Çevre sorunları bunların en önemlilerinden birisi ve en global nitelikte olanıdır denilebilir.

1990 sonrası eski Sovyetler Birliğinin yapılanmasında ve niteliğinde ortaya çıkan değişim ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanma sürecinde görülmüştür ki çevre sorunları yalnızca kapitalist sistemin değil, bütün sistemlerin ve insanlığın sorunudur. Özellikle Hazar ve Aral Gölü örneği bunun açık bir kanıtıdır. Bu noktada yapılacak şey, sebebi, sorumlusu kim olursa olsun, uluslar arası işbirliği ve küresel bazda bir ortak çalışma anlayışı ve bunun uygulamaya konulmasıdır. Ancak, bu anlayış ve çabalar hayata geçirildiği oranda *ortak* geleceğimizden umutlu olabiliriz.

GENEL OLARAK ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

Çevre ve Çevre Sorunları

Çevre sorunları son yılların en çok tartışılan

konularından ve belki de günümüze değin insanlığın karşılaştığı en önemli sorunlardan biridir. Özellikle 1960'lı yıllardan sonra boyutları ve etkileri giderek büyüyen ve bütün insanlığı tehdit eder bir nitelik kazanan sorunun çözümü için yeterli etkinlik ve verimliliğin sağlandığı söylene-
mez.

İnsanı etkileyen ve ondan etkilenen her şey olarak ele alabileceğimiz çevreyi daha somut olarak, "insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı" (*Hamamcı vd. 1991*) şeklinde tanımlayabiliriz.

Son otuz-kırk yılda gündemimize yerleşen çevrenin bu şekilde belirgin hale gelmesi ve bilirlenmesi daha çok onun sorun olarak ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Sebebi ve sorumlusu kim olursa olsun bütün insanlığı aynı oranda etkileyen ve hatta bütün dünyayı tehdit eder bir nitelik kazanan çevre sorunları, insanlığın çevresine ilk müdahalesiyle başlamış, fakat sanayi devrimi sonrası iktisadi-rasyonel insan düşüncesiyle yoğunlaşmış, kendini hissettirmeye başlamıştır. Bugün ise gelişmiş-azgelişmiş, doğulusu-batılısı ve sosyalisti-kapitalisti ile bütün dünyayı tehdit eder durumdadır. "İnsanlığın sonradan oluşturduğu çevrenin doğal çevreye etkileri ile yapay çevrede var olan olumsuzluklar ve her iki çevrede de görülen sorunlar" (*Görmez, 1991*) anlamında çevre sorunları, kümülatif niteliğiyle sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok soruna kaynaklık etmektedir.

Dar anlamda hava, toprak, su kirlenmesi ve gürültü kirliliği olarak algılanan çevre sorunları, gerçekte bunları çoktan aşmış ve bilgiden düşünceye birçok konuda yeni kirlenme alanları oluşturmaktadır.

Çevre sorunları, günümüzde hemen herkes için farklı bir şey ifade etmektedir. Çünkü herkesin gerek fiziksel gerekse sosyal çevresinde sorun olarak algıladığı bir durum bulunmaktadır. Hava, deniz, ırmak ya da içme suyu kirliliği; zehirli veya zehirsiz atıklar; radyasyon ya da radyasyon tehlikesi; ormansızlaşma, tarıma elverişli toprakların erozyona uğraması ve bunun sonucu olarak çöl-

leşme; yenilenemez doğal kaynakların tükenmesi; ozon tabakasının delinmesi; doğal güzelliklerin ekonomik ya da başka amaçlarla tahrip edilmesi; kuraklık; asit yağmurları; hayvan ve bitki türlerinin (flora ve fauna) veya doğal habitatlarının ortadan kalkması (biyolojik çeşitliliğin azalması) ve küresel ısınma bunlardan bellibaşlılarıdır. (Ünder, 1996)

Sanayileşme-Kentleşme Sürekliliği ve Çevre Sorunları

Sanayileşme ve kentleşme, çevre sorunlarının asıl kaynağıdır ve temelinde de zihniyet ve felsefi temellerde meydana gelen değişimler yatmaktadır.

İnsanın doğaya hükmetme çabası insanlık tarihi kadar eskidir. Bu noktada dönüm noktasını ise mekanik fiziğe dayanan mekanistik görüş ortaya koymuştur. Bacon ile birlikte insan ve çevre ilişkileri bilimsel bir temele oturtulmuş, Descartes ile de önemli bir mesafe katedilmiştir. İnsanın doğaya kesin egemenliğine dayanan bu düşünce sisteminin kavramsal çerçevesi Descartes tarafından oluşturulurken Isaac Newton ise 20.yüzyıla kadar uzanan bir bilim anlayışının temel çerçevesini ortaya koymuştur (Capra, 1989). Mekanistik dünya görüşünün oluşumunda, Rönesans'ta ve sonrasında ortaya çıkan teknolojik ve bilimsel gelişmeler ve onların üzerine kurulan felsefi ve metafizik inanç sistemleri önemli rol oynamışlardır. Çevre sorunlarının felsefi-metafizik kökleri üzerinde bu kartezyen anlayışın rolü oldukça önemli bir yere sahiptir.

"17. Yüzyıl, fizik ve siyaset felsefesinde ortaya çıkan düşünceler daha sonraki dönemlerde batı toplumlarının sanayileşme sürecinde sahip oldukları anlayışlarda etkili oldu ve kapitalizmin gelişme dönemlerinde *en az maliyetle en çok kâr* felsefesi, doğanın tahribini beraberinde getirdi. Ama tahrip olan sadece doğa da değildi.

Einstein ve Kuantum fiziği ve onunla gelişen dünya görüşleri, Descartes'ci dünya görüşü ve Newton'cu fiziğin özelliklerini aştı. Ancak, Merkantilistlerden Lock'a, Fizyokratlardan A.Smith'e kadar birçok düşünür, Newton'dan et-

kilenmiştir. Bu süreçte Marxçı iktisatçılar da dahil hakim iktisat anlayışı, büyüme çerçevesinde oluştu. Büyümeye yönelik iktisat anlayışı ise sınırlı bir çevrede birçok olumsuzluğu ortaya çıkaracaktır. İşte günümüz çevre sorunlarının temeli bu anlayışa kadar gitmektedir." (Görmez, 1991)

Bugünkü anlamıyla çevre sorunlarının ortaya çıkışı sanayileşme ile başlamıştır. Sanayi devrimi doğaya egemen olma anlayışını beraberinde getirmiştir.

Kirlenmenin görünüşleri ve boyutları incelendiğinde, çevre sorunlarının sebebi ilk bakışta karşımıza sanayileşme olarak çıkmaktadır. Sanayileşme başta fabrika atıkları olmak üzere, ormanların ve diğer doğal kaynakların yok olması, bitki örtüsünün tahrip olması, canlı nesillerin tükenmesi, hava kirlenmesi, su kirlenmesi ve gürültü gibi pek çok konuda çevre kirlenmesine sebep olmaktadır. Sanayileşme, sayılan kirlenmelerle de kalmamakta dolaylı olarak da pek çok probleme kaynaklık etmektedir. Büyük metropollerin, sınırları kilometreleri bulan engin kentlerin sebebi genelde sanayileşme olarak bilinir. Sanayileşme, kentleşmenin bu denli hızlanmasında başlı başına bir sorun yaratıcı olarak da gösterilmektedir. Bilindiği gibi kentleşmede doğrudan hava kirliliği, yeşil alanların yanlış kullanımı, verimli alanlara binalar yapılması, katı atıkların zararlı gazlara dönüşümü, gecekondulaşma gibi ciddi problemler ortaya çıkarmaktadır. (Görmez, 1989)

Genel olarak kent sayısının ve kentlerde yaşayan insan sayısının artması şeklinde tanımlayabileceğimiz kentleşme, çevre sorunlarının en önemli sebeplerinden biridir ve sanayileşme ile etkileşim içindedir. Önceleri, sanayileşmiş ülkelerde sanayileşmeye paralel olarak hızlanan ve daha sonra bütün dünyaya yayılan kentsel büyüme, çevre sorunlarının önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmenin önünde giden kentleşme, *sağlıksız, dengesiz* gibi nitelendirmelere konu olarak çevre sorunları başta olmak üzere sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok sorunun kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek sanayileşmeye dayalı, gerekse sanayileş-

meden bağımsız olarak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ağırlık kazanan kentleşme olgusu, çevre sorunlarını da hızla ön plana çıkarmış ve gündemin birinci sırasına oturmuştur. "Bu bağlamda Üçüncü Dünyanın büyük kentlerindeki çevre sorunları, ancak politik, ekonomik ve sosyal düzlemde eşitsizliği ilerletici birçok mekanizmaların arka planı ile bağlantılı olarak ele alınır anlaşılabilir." (Beck, 1990). Yani bu ülkeler için kentleşmenin sağlıksız ve dengesiz niteliği daha ön planda bulunmaktadır. Bunu, "Büyüme süreci içinde dünyadaki zengin ve fakir ülkeler arasındaki açık mutlak olarak büyümektedir" (Lecomber, 1983), şeklinde de ifade edebiliriz.

Sanayileşme-kentleşme sürekliliği, fizikteki kırılmayla yani Einstein fiziğine geçişle ve mekanistik dünya görüşü yerine bütüncül, organik ve ekolojik özellikler taşıyan Kuantum teorisine adım atılmasıyla yakından ilgilidir. Düşünce dünyasındaki bu dönüşüm önce sanayi ülkelerinde, ardından da gelişmekte olan ülkelerde *cirmi ve cürmü büyük* sorunlar ortaya çıkarmıştır. 1960'lara gelindiğinde ise sorunların büyüklüğüne ve etkilerinin boyutuna koşut olarak tepkiler billurlaşmaya başlamıştır.

1960'lı yıllar, özellikle yenilenemez doğal kaynakların tükenmeye yüz tutmasının, nükleer silah ve atıkların uzun vadeli etkileri dolayısıyla şimdi yaşayanların gelecek kuşaklara karşı sorumluluklarının ve kaynakların kuşaklar arasında adil bölüşülmesinin gerekip gerekmediği gibi düşüncelerin tartışılmaya başlandığı yıllardır. Bu bağlamda Marcuse ve Schumacher gibi düşünürler ile Roma Klübüncü yayınlanan Ekonomik Büyümenin Sınırları adlı rapor parametre taşları fonksiyonunu görürken, 1972 tarihli Stockholm Çevre Konferansı ise çevre düşüncesi için bir milat, bir başlangıç noktası oluşturmuştur. *Ekonomik Büyüme'nin Sınırları* adlı rapor doğal kaynaklar, nüfus, tarımsal üretim, sanayi üretimi, ekonomi ve ekoloji arasındaki denge ve çevre kirlenmesi gibi konuları ele alırken" (M.I.T Raporu, *Ekonomik Büyüme'nin Sınırları*, 1978) Stockholm Konferansında ise çevre, kalkınma ve kirlenme gibi noktalara dikkatler çekilmeye çalışılmıştır.

EKONOMİK SİSTEMLER VE ÇEVRE SORUNLARI

Çevre konusunda 1960'larda başlayan duyarlılık ve tepkiler artarak devam etmiş ve 1972 Stockholm Çevre Konferansı ile ivme kazanmıştır. Stockholm Konferansı, gelişmiş-azgelişmiş, sosyalist-kapitalist ya da benzeri ayrımları aşarak Sovyetler Birliği hariç pek çok dünya ülkesinin katıldığı ve çevre sorunları konusunda ortaya çıkan durumun ciddiyetinin ortaya konulduğu bir toplantı olmuştur. En önemli yanlarından birisi ise çevre konusunun kümülatif ve sınır ötesi kirlenme nitelikleriyle evrenselliğinin ya da sistemler-üstü niteliğinin gözler önüne serilmesi olmuştur.

Çevre sorunlarının farklı ekonomik sistemlerde farklı nitelikler taşıyıp, taşımadığı konusu fazlaca tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu konuda, başlıca iki görüş; çevre sorunları-ekonomik sistemler ilişkisini kabul etmeyen ve bu iki olgunun önemli bir biçimde ilişkili ve iç içe olduğunu savunan görüşlerdir.

Çevre sorunlarıyla ekonomik sistemler ilişkisini kabul etmeyen görüşlere göre, çevre sorunları, planlı ekonomilerde de liberal ekonomilerde de aynı önemdedir ve aynı nitelikleri taşımaktadır. Bu görüşü savunanlara göre, ekonomik sistemlerin, siyasal rejimlerin çevre sorunları açısından bir farkı bulunmamaktadır. "Nitekim, gerek liberal ve gerekse planlı ekonomilerde sorunun varlığı, bu görüşü doğrulamaktadır. Çevre sorunları, farklı gelişme ve sanayileşme düzeyine, nüfus yoğunluğuna, farklı coğrafi ve iklim koşullarına sahip ülkelerde farklı boyutlar kazanabilmekte; ancak, bu ülkelerin ekonomik sistemleri, siyasal rejimleri ve egemen ideolojileri bunda etken olamamaktadır." (Yavuz vd. 1983). Bu bağlamda, aynı ekonomik sistem içinde değil, aynı ülkede bile farklı boyut ve nitelikte çevre sorunlarıyla karşılaşılması çoğu ülkede kamusal işletmelerin özel işletmelerden daha etkin bir kirlenme niteliğine sahip olması, sorunun sistemlerden bağımsız bir boyut taşıdığını ortaya koymaktadır.

"H.M Enzensberger bile, çevre sorunlarının

çözümünde, Marx'cı bir tutum benimsemesine rağmen, kapitalizmin, yani üretim araçlarının bireylerde olduğu ekonomik sistemin sorumlu tutulduğu konular arasında çevrenin konulamayacağını savunur. Aksi halde, Sovyetler Birliği'nde çevre sorununun bulunmaması gerekirdi. Oysa, Pravda ve İsvestia gazetelerinde sık sık, Don Vadisindeki hava kirlenmesinden ve Volga suyunun kirlenmesinden söz edildiği görülmektedir. Yine Fransız toplumbilimci H. Chombart de Lauwe da, "çevreyle ilgili bunalımlar kapitalist ülkelere özgü değildir. Sosyalizm de yeni yollar aramak zorundadır", demektedir. Farklı ekonomik ve toplumsal sistemlerin çevrenin bozulması olgusuyla karşı karşıya bulunmalarını, insanbilimci Margaret Mead şu sözlerle anlatıyor; Kapitalizm de, sosyalizm de, komünizm de çevreyi korumada aynı ölçüde beceriksizdirler." (*Hamamcı vd., 1991*). Daha çok Sovyetler Birliği'nin dağılması öncesi durumu ifade eden bu görüşler, 1990 sonrası dağılma ortamında ortaya çıkan görünüm ile açık bir biçimde doğrulanmıştır. Yeni oluşan özgürlük ortamı Aral gölünden Hazar denizine, Çernobil'den çeşitli nükleer denemelere kadar uzanan oldukça geniş ve ürkütücü bir çevre sorunları gerçeğinin varlığını gözler önüne sermiştir. Bu ise çevre sorunlarının en az liberal ekonomiler kadar planlı ekonomilerin de sorunu olduğunu ya da çevre sorunlarının sistemler-üstü ve evrensel bir olgu olarak karşımızda durduğunu göstermektedir.

Çevre sorunları ile ekonomik sistemler arasında mutlak bir ilişki olduğunu savunanlar ise, liberal ekonomiler ile planlı ekonomilerde çevre sorunlarının önemi ve boyutlarının farklı olduğunu ileri sürmektedirler. Yani sorun, ekonomik sistemin yapılanması ve özelliklerine göre farklı nitelikler taşıyabilmektedir.

Bu görüşü savunanlara göre, çevre sorunları daha çok liberal ekonomik sisteme sahip ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu ise daha çok liberal ekonomilerde tüketim olgusunun ön planda olması ile açıklanmaktadır. Ancak, çevre sorunlarının tüketim aşamasından daha çok üretim aşamasında ortaya çıktığı göz önüne alınacak olursa bu değerlendirmenin yeterli bir açıklama olmadığı görülecektir.

"Öte yandan, bu görüşü savunanlarca, liberal ve planlı ekonomilere sahip ülkelerde kirlenme nedenleri bakımından bir fark olmadığı varsayılabilir, izlenen çevre politikaları açısından bazı farklılıklar doğduğu ileri sürülmektedir.

Yine bu görüş sahiplerine göre, liberal ekonomik sistem anlayışında çevre ve kent sorunlarına, geleceğe dönük planlar çerçevesinde bir yaklaşım bulunmamaktadır. Sistemin özünde yatan kâr motifi, bireysel kaygıları toplumsal kaygılara üstün kılmaktadır.

Hemen belirtmek gerekir ki; bu görüşleri, klasik ve neo-klasik ekonomi anlayışları arasındaki fark çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Gerçekten de, klasik ekonomi; mal ve hizmet üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ve/fakat bunların nicel boyutlarına ise gereken ağırlıkta yer vermemiştir. Neo-klasik ekonomi anlayışında ise, nitelik unsurunun giderek ağırlık kazandığı ve çevre kirliliğine konu olan hava, su gibi kamusal ve diğer yarı kamusal mal ve hizmetler ile, özellikle sosyal refah olgusunun daha etkin bir şekilde ele alındığı gözlenmiştir." (*Altuğ, 1990*).

Bugün gelinen noktada çevre sorunlarının ekonomik sistemle ilişkisinin olup, olmadığı tartışmasının bir anlamı kalmamıştır denilebilir. Çünkü, çevre sorunları sosyalisti-kapitalisti, gelişmiş-azgelişmiş, doğulusu-batılısı ile bütün dünyayı evrensel nitelikler sergileyerek de facto olarak etkilemektedir. Kirliliğin sınır ötesi ve birikimli niteliği etkili çözümleri gerekli kılmaktadır. Bunun ilk şartı ise her aşamada etkili bir katılım"dır. "Belirli bir mekândan veya yöreden kaynaklanan bir sorun, diğer yörelerde yaşayanları da ilgilendirdiği takdirde, alınacak karara katılım sadece ilk yöreyle sınırlandırılmaz. Günümüzde ön plana çıkan çevre sorunları bunun açık bir örneğidir." (*Mahcupyan, 1997*). Bu anlamda Toffler'in deyişiyle, daha önce hiçbir uygarlık bir kenti değil, bütün bir gezegeni mahvedecek imkânları yaratmamıştır. Hiçbir zaman insanın aç gözlülüğü ve savrukluğu yüzünden okyanuslar bütünüyle zehirlenmemiş, bir hayvan türü bir gecede tümüyle yok olmamıştır. Hiçbir zaman yeryüzü maden ocaklarıyla bu denli delik deşik edilmemiştir. Hiç-

bir zaman saç spreyleri yeryüzünün ozon tabakasına bu denli zarar vermemiştir. (Toffler, 1996) Schumacher'e göre ise, çevreyi zehirleyen veya toplumsal yapıyı ve insanın kendini yozlaştıran bilimsel ve teknolojik *çözüm* yolları ne denli dahice tasarlanmış olursa olsun, hiçbir yararları yoktur. Ekonomik gücün gittikçe tek elde yoğunlaşması demek olan ve çevreyi gittikçe daha şiddetli zorlayan birbirinden büyük makinalar ilerlemenin simgesi değildir; bilgeliğin yadsınmasının simgesidirler (Schumacher, 1989).

ORTA ASYA ÜLKELERİ VE ÇEVRE SORUNLARI

Eski Sovyetler Birliği ve Çevre Sorunları

Çevreye *bakışlar* yani, insanların biyolojik, sosyal ve estetik ihtiyaçlarını karşılamak için doğal çevrelerini kendilerine faydalı kıldıkları süreç içerisindeki hareket tarzları ve bu ihtiyaçların realize edilmesini sağlayacak araçları algılayış biçimleri (Ziegler, 1989) ele alınırken ekonomik ve siyasal sistemlerin etkisi yadsınmaz. Her ne kadar çevre sorunları niteliği ve boyutlarıyla bugün sistemler üstü bir nitelik kazanmışsa da yine de 1990 sonrası ve öncesi karşılaştırma ve durum muhasebesi açısından Sovyetler Birliğinin çevre sorunlarına değinmekte yarar vardır.

Bugün çevrecilerin hiç dilinden düşürmediği *Biz bu dünyayı atalarımızdan miras değil, torunları'mızdan ödünç aldık*, özdeyişi konusunda Orta Asyalı dostlarımıza pek fazla söylenecek söz bırakılmamış olsa gerek. Çünkü bu kardeş ülkelerdeki çevre koruyucular ve biz, bağımsızlıkları ile birlikte çevre konusunda aydınlandıkça tüm çevresel yükün hangi boyutlara ulaşmış olduğunu öğrenme fırsatı bulduk.

Orta Asya ülkelerinin devraldığı miras hiç de iç açıcı bir durumda değildi ve bunların zararı kısa zamanda giderilecek gibi görünmüyordu (Alfan, 1995).

"Sovyetler Birliğinde çevreye ilişkin en önemli bakış açısını resmi bakış oluşturmuş ve uygulamalar da bu yönde gelişmiştir. Bu resmi bakış açısı, yapılan kanunlar ve yönetmeliklerden, dene-

tim altındaki yayın organlarına, üst düzey görevliler tarafından verilen demeçlerden, yayınlanan uzman yazılarına ve meslekî dergi ve kitaplara kadar geniş bir yansıma alanını kapsamaktadır. Sovyetler Birliğinde çevreyle ilgili kanunlar genel olarak, belirli bir farklılaşmayı yansıtmamaktadır. Sovyet uzmanlarınca kabul edilen görüşlerin büyük bir oranı, üst düzey Sovyet karar alıcılar arasında çevre problemleri ile ilgilenilmesi hakkında cari olan fikir birliği yokluğunu yansıtmaktadır. Üst düzey yöneticiler, biraz da bunun için tartışmaya daha farklı boyutlar katmak konusunda isteklidirler.

Çevreye Sovyet resmî bakışında, doğanın tabii işleyişini yararlı hale getirebilmek için bir dönüşüm veya değişim ihtiyacının olduğu sürekli işlenmektedir. Lenin'in 1920'lerdeki, *Komünizm, Sovyet gücü artı tüm ülkenin elektrifikasyonudur* sözü, ilk dönem Bolşeviklerinin modernleşmeye olan inancını ortaya koymaktadır. Stalin, 1928 yılında Birinci Beş Yıllık Planın yürürlüğe konulmasıyla, Sovyetler Birliğini her ne pahasına olursa olsun endüstrileştirmek için muazzam bir hareket başlattı. Doğal çevrenin değeri, Sovyetler Birliğini modern bir endüstri toplumuna dönüştürme çabaları içinde unutuldu.

Stalin'in ölümünden bu yana, çevre korumaya ilişkin Sovyet resmî anlayışında temel değişiklikler olmakla birlikte, çevresel kullanım ve korumanın temel algılanış biçimleri özde korunmuştur. Bu da esas olarak, 1930'lardaki endüstrileşme hareketi süresince tesis edilmiş olan ekonomik yapının, Kruşçev ve Brejnev dönemlerinde de sadece küçük değişikliklerle özde aynen korunmuş olması yüzündendir. Şimdi, Stalinist ve Stalin sonrası dönemler arasındaki sürekliliği ifade eden temel çevre bakışlarından bazılarını belirlemeyi deneyeceğiz.

Sovyet resmî kültürü ve bir ölçüye kadar da Sovyet popüler kültürü, ülkenin muazzam büyüklüğü-dünyanın altıda birini kaplaması, on bir zaman kuşağını içermesi, çok değişik iklim özelliklerini barındırması ve diğerleri- sürekli vurgulanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin doğal çevresi üzerine herhangi bir tartışma, değişmez bir biçimde,

eşsiz bir refaha ulaşılması anlayışının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu tutumun, çoğunluğu negatif olan birçok çevre problemleri ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. En başta Sovyetler Birliği'nin korkunç fiziki büyüklüğü, doğal kaynak bolluğu ve çeşitliliği ile belirlenen zihinsel yapı, kaynakların kullanımı ve kirlenmesine ilişkin bir tür gönül rahatlığı tutumunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Birçok insan için, Sovyetler Birliği'nin doğal kaynaklarının yakın bir gelecekte ciddi biçimde tükenebileceğine inanmak oldukça güçtür. Sovyet resmî ideolojisi de, doğal kaynakların tüketilemez olmasa da en azından uzun dönem içinde yeterli olduğu düşüncesini yaygınlaştırmaktadır. Sovyet yazarlar, uygun sosyo-ekonomik şartlar, yani sosyalizm veri alındığında bilim ve teknolojinin sürekli olarak yeni doğal kaynak depolarını keşfedecek şekilde yönlendirilebileceği görüşünü ileri sürmektedirler. Teknolojik ilerlemeler, mevcut kaynakların daha etkin kullanımını sağlayarak, sınırlı doğal kaynak probleminin üstesinden gelebilme imkânını yaratacaktır.

Bu yaklaşımın tabii sonucu, insan hayatının şartlarını iyileştirebilmek için çevrenin esaslı bir şekilde dönüştürülmesi gerekliliği yolundaki Sovyet ön kabulüne varmaktadır. Bunun ilk örneklerinden biri 1930'ların başlarındaki büyük projedir; Beyaz Deniz- Baltık Denizi kanal inşaatı. Yine, Sibiryâ nehirlerinin güneye doğru çevrilerek kurak Orta Asya topraklarına akıtılması tasarısı ve halihazır Baykal- Amur anayolu projesi üzerindeki son tartışmalar, Stalin sonrası dönemde doğal çevrenin büyük ölçülerde dönüşüme tabi tutulmasının siyasi- psikolojik dinamiklerini göstermektedir. Çevreye Sovyet bakışının anlaşılmasında merkezi önemi haiz nokta, zamanın doğrusal ve ereksel olarak algılandığı bir süreç içinde pratik yaşama yön verilmesidir. Bunu tamamlayan önemli bir nokta da kamuoyunun çevre kirliliği konusunda bilgi edinmesinin resmî sansür uygulamalarıyla sınırlandırılmasıdır." (Ziegler, 1989).

Eski Sovyetler Birliği'nin çevre anlayışı ile ilgili önemli bir nokta da, coğrafi ve beşerî genişliğe paralel olarak, ideolojik yapılanmaya dayanan

bir anlayışın çevre konusunda da kendini ağırlıklı olarak hissettirmesidir. Gürcistan'dan Hazar Denizine, Aral Gölünden Daşkavuz Bölgesine, Çernobilin de içinde bulunduğu Kuban bölgesinden diğer nükleer deneme alanlarına kadar birçok çevre sorunu alanına bakıldığında, flora ve faunaya karşı girişilen (ecocide) kısımların geneline göz atıldığında görülecektir ki bu alanlar Rusların yaşadığı yerler değil, ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetler ve özellikle Türk Cumhuriyetleridir. Burada, bu sorunlardan başlıca iki tanesine ya da en az saklanabilen ikisine, Hazar Denizi ve Aral Gölündeki çevre kirliliğine değineceğiz.

Hazar Denizi

İnsan-doğa ilişkisinin geçmişine baktığımızda ve bunu bir bütün olarak ele aldığımızda 19. Ve hatta 20. Yüzyıla kadar karşılıklı etkileşimin olumlu olduğunu görürüz. Ancak 19 yüzyıldan itibaren ortaya çıkan felsefi, bilimsel, sosyal, siyasal ve ekonomik yaklaşımlar, çevrenin hep sorunlar bağlamında ele alınmasını ortaya çıkardı. Çünkü, bu yaklaşımlar çevrenin bir tür sorunlar kompleksi oluşuna girdi (in-put) sağlıyordu.

"Meydana gelen çevresel sorunları ortadan kaldırıp insanın doğa üzerindeki etkisini düzenlemek ve doğal kaynaklardan normal bir şekilde istifade etmek için küresel bazda, bilimsel araştırmalar 70 yıl önce gelişmiş ülkelerde başlatıldı. Ancak biz burada üzülerek söylemek zorundayız ki, eski Sovyetler Birliği'nde dünya ölçeğinde bir sorun olan ekolojik kriz yalnızca kapitalist dünyaya ait olan bir durum olarak nitelendirildi. Bu tamamen ideolojik bir yaklaşımdı. Komünizmin kuruluşu esnasında eski Sovyet cumhuriyetlerinin doğal kaynakları acımasızca askerî-endüstriyel kompleksin dünya hükümdarlığı yüzünden yağmalandı. Bunun sonucunda bugün var olan durum halktan ve uluslar arası toplumdan saklandı. Ayrıca ekolojik koruma alanındaki uluslar arası araştırma ve belgeler de Sovyet cumhuriyetlerinin halklarından olduğu kadar bilim adamlarından da saklandı. Çevre koruma kuruluşları da yürütme organına bağlı olduklarından halka gerçek

ekolojik durum hakkında bilgi vermeleri önlendi. Bunun sonucunda ekolojik konulardaki cehalet tüm Sovyet cumhuriyetlerini olduğu gibi Azerbaycan'ı da sardı. Ancak son yıllarda gerçek durumu gösteren belge ve bilgiler ortaya çıktı. Bilindiği gibi 86,6 bin kilometre kare yüzölçümü olan 7,5 milyon nüfuslu ve nüfus yoğunluğu 86 olan Azerbaycan, Kafkaslarda subtropik bir iklim kuşağında yer almaktadır. Birçok tarihî, kültürel ve doğal zenginliğe sahip Azerbaycan'ın en önemli doğal zenginliklerinden biri de Hazar Denizi'dir." (Panahov, 1994).

"Hazar Denizi, 424-300 km² ile dünyanın en büyük iç gölüdür. Su düzeyi -26 m'dir ve en derin kısmı 1098 m'dir. Su çok az tuzludur. Birçok ülkenin kıyısı bulunmaktadır; Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan, ve Kazakistan. Gölü besleyen nehirler, Volga, Kura, Terek, Ural Embe, Atrek ve Gurgan'dır.

80'li yılların başına kadar Hazar Denizi zengin balık popülasyonu ile çok ünlü idi. Özellikle mersin balığından elde edilen siyah havyar bir zamanlar Rusya'nın batıya dış satımının %90'ını oluşturmakta idi: Önceleri yılda 650.000 ton mersin balığı yakalanmakta iken, 1980'lerde 250.000 tona kadar düşmüştür. Günümüzde ise bu, çok az bir düzeye kadar inmiştir.

Hazar Denizi, özellikle kıyısında önemli petrol yataklarının bulunması nedeniyle petrol endüstrisi faaliyetleri ile önemli ölçüde kirlenmektedir. En önemli petrol yatakları Bakü, Tengiz ve Türkmenistan kıyılarıdır.

Diğer kirlilik kaynakları da arıtılmadan göle verilen kimya endüstrisi atıkları ve kentsel atıklardır. Kıyıda yerleşik olan kent ve endüstri merkezlerinden- Bakü, Lenkaran, Mohaçkala, Derbend ve Astrahan, Türkmenbaşı (Krasnovodsk) ve Aktau ile Aktau- yılda yaklaşık 300 milyon m³ zehirli atıksular kimya ve petrol endüstrisi tarafından arıtılmadan göle verilmektedir. Ayrıca çevredeki tarımsal faaliyetlerle tarımsal kimyasallar da gölü önemli ölçüde kirlenmektedir.

Yine büyük miktarda zararlı madde Volga nehri ile Hazar Denizine taşınmaktadır. Volga her yıl 367.000 ton organik madde, 13.000 ton petrol ar-

tıkları, 45.000 ton azot ve 20.000 ton fosfor ile Hazar Denizini kirlenmektedir. Erozyon, gölün kirlenmesinde özellikle son yıllarda önemli bir yer almaktadır. Azerbaycan'ın orman örtüsü 1940'da %40 iken 1990'da % 9'a düşmüştür.

Özellikle Rusya'da Volga nehri üzerine yapılan barajlarla Hazar Denizine akan su miktarı önemli ölçüde azalmıştır. Yaklaşık olarak % 30 daha az su akması sonucu 1977'ye kadar su düzeyinde düşüş izlenmiştir. Ancak bu yıldan başlayarak su düzeyi artmaktadır ve günümüzde 2 m kadar yükselmiştir. Bunun sonucu kıyı kentlerinin ve tarımsal alanların bir kısmı su altında kalmıştır. 1991'de Astara'da 700 ev su altında kalmıştır. Özellikle sığ kıyıların bulunduğu Türkmenistan'da geniş alanlar, yerleşim ve endüstri kuruluşları su altında kalmakta ve halk başka yere iskân edilmektedir.

Su yükselmesi ile Kazakistan'ın Tengiz bölgesi (Dünyadaki en büyük petrol rezervi alanı olduğu sanılmakta) büyük tehlikeler altında kalmaktadır. Bu alan 1986'da kıyıdan 16 km uzakta iken bugün uzaklık sadece 5 km'ye inmiştir. Bazı araştırmacılar Aral Gölündeki su azalmasının Hazar Denizindeki yükselmeye neden olduğunu savunmaktadırlar." (Alton, 1995).

"Hazar Denizinin kirlenmesinde başlıca nedenlerden biri petrol tesisleri, rafinerileri ve kimya sanayi fabrikalarıdır.

Her yıl Hazar Denizine 11,4 milyar m³ kirli atık su akıtılmaktadır. Bunun 10,2 milyar m³ kadarı Volga nehrinin sularıyla gelir. Kirli atıkların 522 milyon m³ kadarı Kura nehri sularıyla Hazara karışır. Bu atıkların 497 milyon m³ kadarı Ermenistan (Kuranın kolu Araş) ve Gürcistan'ın atıklarıdır. Azerbaycan arazisinden ise Hazar Denizinin 3 bin tondan fazla petrol ürünü, 28 bin ton kanalizasyon atığı, 74 bin ton sülfat, 315 bin ton klorit, 25 bin ton fenol ve asit fenik akıtılmaktadır.

Hazar denizinde 1938'den beri doğa ve çevre göz ardı edilmek suretiyle petrol üretilmektedir. Halen Azeri petrolcüler Hazardan günlük debisi 33.000 ton petrol olmak üzere 2500 kuyu işletmektedir. Bu durum Hazar Denizinin devamlı kir-

lenmesine yol açmaktadır. Hazar Denizinin güney kısmında 700 metre derinlikte bile 1 litre suda 0,4- 6,3 mg petrol tesbit edilmiştir.

Yem organizmaları (filtratörler), yoğun şekilde petrol hidrokarbonları toplayıp biriktirirler. Bu yüzden Hazar Denizinde canlı hayat (biyozenes) sürecinde petrole kirlenme yüzünden ilk olarak filtratör organizmalar etkilenecek yok olmaktadır. Oysa bunlar balıkların da başlıca yemidir. Bu durumda av balıkları, zehirli toksikatları yiyorlar veya bunları içeren diğer bitki organizmaları yiyorlar. İkinci halde petrol, balıkların dokusunda daha uzun süre kalıyor. Yıllardır süren petrollü kirlenme, Hazar Denizinde canlıların türlerini, sayısını ve biyokütlesini değiştiriyor." (*Panahov, 1995*).

Ekolojik açıdan tam bir felâkete sahne olan Hazar havzası bugün jeopolitik olarak da bir değişikliğe uğramıştır. Eski Sovyetler Birliği'nin tasfiyesi ile Hazar Denize kıyısı olan ülke sayısı Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan olmak üzere beşe çıkmıştır. Bu durum, su sahası ve petrol yataklarının işletilmesi açısından bazı güncel siyasal ve ekonomik sorunlara kaynaklık etmektedir. Hazar Denizi bugün uluslar arası ilişkilerin odağında yer almaya başlamıştır.

Coğrafi nitelik ve özellikleriyle bir göl olan Hazar Denizi her şeyden önce bu beş kıyı ülkesinin ortak değer ve sorunudur. Uluslararası hukuk şartları uyarınca değerlerinden yararlanıldığı gibi özellikle çevre sorunları açısından sorumlulukların paylaşıldığı ortaklaşa projeler ve girişimlerle felâketin önüne geçilmeye çalışılmalıdır. Böylece 1938'den beri kümülatif şekilde büyüyen çevre sorunları önlenemez, hiç olmazsa artması engellenemez.

Aral Gölü

Rio'da yapılan çevre konferansının sonucunda insanlığın bir çevre buhranıya yüzyüze olduğu ortaya çıkmıştır. Durum öylesine ciddidir ki, felâketten kaçınmak ve kurtarılacakları kurtarmak için fazla çaba ve maddî imkânlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Eski Sovyetler Birliği ülkeleri ve özellikle

çevre kirliliği açısından üçüncü sırayı alan Gürcistan Cumhuriyeti çok zor durumdadır. Aşırı antropojen kirlenme ve ekosistemlerin aşırı bozulması bugün de devam etmektedir.. (*LordkipO'nidze, 1995*).

Eski Sovyetler Birliği ülkeleri içinde en dikkat çekici çevre sorunlarından biri de Aral Gölünün karşı karşıya bulunduğu çevre kirliliğidir. Aral Gölü bölgesi adeta bir felâket bölgesi durumuna gelmiştir.

Milattan önceki Yunan ve Roma coğrafyacıları, Aral Gölünü (İskit, Saka) Körfezi olarak anlamışlardır. Tarihi süreç içinde devamlı önemli bir konumda olan Aral Gölü özellikle Çarlık Rusyası döneminde büyük önem kazanmıştır. Sovyet rejimi ise, Aral Gölünü Çarlık Rusyasından fazla araştırmış, özellikle ekonomik çıkarlar hesaba katılarak incelemeye almıştır. Aral gölü 1942'ye kadar 2345 km2 sını adaların oluşturduğu 66,458 km2 büyüklüğünde ve 428 km uzunluğunda bir göldü.

Aral Gölü, Sırderya ve Amuderya nehirleri sularının Karakalpakistan'da dışarıya akıntısı olmayan kapalı havzada birikmesi sonucu oluşmuştur. Denizden yüksekliği 52 m olup ortalama 16 m derinliktedir. Büyük ölçüde kirlenmeden önce çok zengin bir balık yaşantısı ile Karakalpakistan nüfusunun önemli bir bölümünü beslemekte idi.

İlk defa 1930'lu yıllarda Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan bozkırlarını sulamak ve özellikle pamuk yetiştirmek üzere büyük sulama projelerine başlandı. Fergana vadisini çevirme kanalı, Kızıl- Ordu su toplama kompleksi gibi projeler ve Kerkiden aşağı kısımların sulanması, Karakum kanalının açılması çalışmalarıyla Aral Gölünün doğal dengesi bozulmuş, su ile beslenmesi engellenmiştir.

Tahminlere göre bugün Aral Gölüne yılda yaklaşık 50 km3 daha az su gelmektedir. Bunun anlamı 1970'den bu yana Aral Gölünün toplam su kapasitesi olan 1032 km3 den 640 km3'e düşmesi, yani suyunun % 60'ını kaybetmesidir. Gölün su düzeyi 2-14 m düşmüş ve Karakalpakistan'daki güney kıyısı 90 km kuzeye doğru kaymıştır. 1960'da yapımı biten Muynak'taki balıkçı limanı bugün 60 km kıyıdan uzakta kalmıştır.

Gölün nehirlerden gelen taze su ile beslenmesinin önlenmesi sonucu göldeki tuz oranı iki katından daha fazla artmıştır. Gölün kuruması sonucu açıkta kalan 2,6 milyon ha göl tabanından günde yaklaşık 200,000 ton kum ve tuz rüzgar ile kaldırılıp 300 km'lik bir çevreye dağıtılmaktadır. Bu kum ve tuz fırtınası çevredeki tarımsal ürünleri tahrip ettiği gibi bu yörede yaşayan insanlar ve diğer canlıları da olumsuz yönde etkilemektedir.

Su düzeyindeki düşme, bölgenin genel ikliminde olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Sıcaklığın 2-3 derece artması ile bölgenin maritim (denizel) karakterli iklimi kontinental (karasal) iklime doğru kaymıştır. Bu genel iklim değişimi göldeki suyun daha fazla buharlaşmasına ve tuz oranının giderek artmasına, çevredeki toprakların tamamının tuzlulaşmasına neden olmuştur (Alfan, 1995).

Aral Gölü sorunu ve bunun sonucu ortaya çıkan problemler su kaynaklarından rasyonel şekilde yararlanılmadığı için meydana gelmiştir. Suyun kirlilik oranı artmış, göle akan su miktarı önemli ölçüde azalmış, antropojen etkenlerle göl felâketin eşğine gelmiştir. Üstelik on yıllarca uygulanan mono kültür, yani sadece pamuğa dayalı tarım, çevreyi mahvetmiştir.

Dünya Bankası heyet üyeleri bölgede inceleme yaptıktan sonra Aral Bölgesindeki durumu doğal felâket diye nitelendirmişlerdir (Mollayev, 1995) .

Bu bölgede önemli bir doğal güzellik ve toy, üvez ve flaman gibi kuş türlerinin yaşam yeri olan Sudoçye Gölü de Aral Gölünün durumuyla dolaylı olarak ilgilidir. Çünkü, kurumakta olan Aral Gölünün Sudoçye Gölü suyuyla doldurulması doğal dengeyi bozmuştur (Koshergenov, 1994) -

Yine, Daşkavuz Bölgesi Aral felâket bölgesinin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti bu ekolojik çıkmazın sona erdirilmesi konusunda kararlı davranmaktadır. Bu amaçla büyük bir eğitim hamlesi başlatılmıştır (Mollayev, 1994).

Sovyetler Birliği döneminde devamlı çekilen ve birtakım boyutları 1980'lere kadar pek fazla bilinmeyen Aral Gölü bugün bir felâket bölgesi ha-

line gelmiştir. Bölgenin kirlilik boyutları asıl olarak Gorbaçov döneminde açıklık kazanmaya başlamıştır. Bugün bölge iklimi gölün düzenleme ve etkileme etkisi kaybolduğu için oldukça bozuk duruma gelmiştir. Eski Sovyet Cumhuriyetleri olan bugünün bağımsız ülkeleri Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan, Aral Gölünün olumsuz getirilerinden oldukça fazla etkilenmektedir.

Bugün bölgenin kurtarılması için birçok proje gündeme gelmiştir ve bunların en önemlilerinden biri Dünya Bankasının 7 milyon dolarlık pilot uygulama projesidir. Bu proje bağlamında Kazakistan Su Kaynakları Komitesiyle işbirliğine gidilmektedir.

Yine Aral Gölü ile ilgili 28 Şubat 1997'de Almatı'da Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan devlet başkanları bir toplantıya çağırılmış ve gölün durumu tartışılmıştır (New Europe, 1997).

Gerek Aral Gölü ve çevresi gerekse Hazar Denizi ve diğer çevre sorunları ile ilgili bu dehşet verici durum anlaşılıp çareler aranması güzel bir gelişme olmakla beraber en iyi çözüm, kirlenmenin önlenmesidir. Çevre sorunları kümülatif niteliği nedeniyle bunu zorunlu kılmaktadır.

SONUÇ

Çevre sorunları bugün gelişmişlikle, gelişmekte olanıyla, sosyalistlikle kapitalistlikle, doğulusuyla batılısıyla ve kuzeylisiyle güneylisiyle bütün dünyayı ve toplumları tehdit eder bir boyut taşımaktadır.

Bugün gelinen noktada kümülatif niteliğiyle çevre sorunları gündemimizin ilk sıralarına oturmuştur ve çıkacağı da benzemektedir. 19. Yüzyıldan itibaren temelleri atılan felsefi ve bilimsel düşünüş tarzı ve paradigması 1960'lara gelindiğinde bazı istenmeyen sonuçlar doğurdu. 1972'de Stockholm Çevre Konferansıyla iyice biUürleşen çevre sorunları, ortaya çıkışında etkisi olsun olmasın bütün insanları ve ülkeleri ilgilendirir ve etkiler bir konuma gelmiştir. Bu yönüyle global bir nitelik taşımakta ve aynı zamanda global çözümler de beklemektedir.

Çevre sorunlarını hep batılı kapitalist ülkele-

rin eseri olduğu savı, bazı doğru yönleri olsa bile bugün sosyalist ülkeler de dahil olmak üzere hiçbir devlet örgütlenmesini ve ideolojik yapılanmayı masum kılmamaktadır. Sorunun global niteliği bunu aşan sonuçları doğurduğu gibi aynı nitelikte yaklaşımları da gerekli kılmaktadır.

Sovyetler Birliğinin, 1990 sonrası aldığı yeni durum bu konuda önemli ip uçları sunmakta ve özellikle Hazar Denizi ve Aral Gölü başta olmak üzere çevre sorunlarının sosyalist ülkelerde de na-

sil bir ekolojik felâket niteliği alabildiğini gözler önüne sermektedir.

Ancak, bugün önemli olan bu tartışmalar değil *ortak geleceğimiz* için uluslararası ve küresel bazda nelerin yapılabileceği, hangi ortak proje ve işbirliği çabalarının sergilenebileceğidir. Çünkü karşılaşılan felâketin boyutları ve sınır ötesi birikimli niteliği ideolojik yaklaşımların ötesinde bütüncül bir yaklaşımı ve çözümü gerekli kılmaktadır.

KAYNAKLAR

- ALTAN, Türker (1995), "Tükenmiş Bir Çevresel Miras: Orta Asya'da Sınır Ötesi çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi", **Avrasya Etütleri, C.2, S.1**, Ankara
- ALTUĞ, Fevzi (1990), **Çevre Sorunları**, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa
- BECK, Jan Mansuelt (1990), **Çevre ve Üçüncü Dünya**, Endülüs Yayını, İstanbul
- CAPRA, Fritiof (1989), **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, İstanbul
- GÖRMEZ, Kemal (1991), **Türkiye'de Çevre Politikaları**, Gazi Büro Yayını, Ankara
- GÖRMEZ, Kemal (1989), "Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Türkiye Günlüğü**, Haziran, Ankara
- EKONOMİK BÜYÜMENİN SINIRLARI, **M.I.T Raporu** (Çev:Kemal Tosun v.d), İÜ Yayını, İstanbul, 1978
- KOSBERGENOV, Makset R (1994), "Karakalpak Özerk Cumhuriyetinde Bugünkü Çevre Sorunları", **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- LECOMBER, Richard (1983), **İktisadi Büyüme ve Çevre Sorunları**, (.Çev:Hülya Şener) Ak Yayınları, İstanbul
- LORDKİPONDZE, Roza (1995), "Gürcistandaki Ekolojik Durum", **Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- MAHCUPYAN, Etyen (1997), **İdeolojiler ve Modernite**, Yol Yayınları, İstanbul
- MOLLAYEV, Timurleng (1994), "Önce Eğitim", **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- MOLLAYEV, T. (1995) "Amuderya ve Aral Gölü", **Avrasya Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- NEW EUROPE, 1997, Issue No:197, March 2-8
- PANAHOV, Shahm M. (1994), "Azerbaycan Cumhuriyetindeki Var Olan Ekolojik Durum ve Sürdürülebilir Kalkınma Sorunları", **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- PANAHOV, Shahm M. (1995), "Hazar Denizinin Coğrafi- Jeopolitik Çevre Sorunları", **Avrasya Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- SCHUMACHER, E. (1989), **Küçük Güzeldir**, Cep Yayını, İstanbul
- TOFFLER, Alvin, (1996), **Üçüncü Dalga**, Altın Kitaplar Yayını, İstanbul
- YAVUZ, E; KELEŞ, R. (1982), **Çevre Sorunları**, A.Ü SBF Yayını, Ankara
- ZEİGLER, Charles E. (1989), "Çevreye Sovyetlerden Bakışlar", **Türkiye Günlüğü**, Haziran, S.3, Ankara

THE SUPRA-SYSTEM FEATURE OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND CENTRAL ASIA

Dr. Mustafa ÖKMEN

Cumhuriyet University

Faculty of Economics and Administrative Sciences

Sivas

ABSTRACT

Especially since 1960 environment and environmental problems are on the agenda of the most countries from developed to developing ones, from western to eastern societies. Environmental problems are one of the most important features of industrial society and relate to both capitalistic and socialist systems or countries.

This article explores the environment and environmental problems that capitalistic and socialist systems or countries have, especially in terms of the problems and results. This article aims to analyze environmental problems related to Central Asia especially in the example of Caspian Sea and Aral Lake. Environmental problems of the New Turkic Republics have been analyzed according to supra-system feature of environment problems.

Key Words:

Environment, Environmental Problems, Political Systems,
Central Asia, Caspian Sea, Aral Lake

НАДСИСТЕМНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПРОБЛЕМ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И СРЕДНЯЯ АЗИЯ

Др. Мустафа ОКМЕН
Университет Джумхуриет
Отделение Госуправления
Сивас

РЕЗЮМЕ

Дискуссии об окружающей среде и проблемах, связанных с ней находятся на повестке дня всех обществ с 1960-го года с запада на восток и севера на юг. Одна из характерных проблем индустриальных обществ – это проблемы окружающей среды, которые превзойдя все свои условия возникновения и особенности стали негативным явлением для всего человечества. В процессе перехода от промышленного общества к информационному обществу проблемы окружающей среды с особенностью над-системности и кумулятивности продолжают представлять угрозу и сферу проблем для человечества.

В этой работе рассматриваются проблемы окружающей среды независимо от капиталистической или же социалистической системы. Хотя и влияния различных систем на возникновение проблем окружающей среды различаются, результаты и последствия проблем окружающей среды носят над-системный характер.

В этой статье приводится над-системная особенность на примере Средней Азии. В особенности делается ударение на последствия проблем Каспия и Арала в плане над-системности.

Ключевые слова:

Окружающая среда, Проблемы окружающей среды, Политические системы, Средняя Азия, Каспийское море, Арал